

वामदेवो गौतमः। इन्द्रः। त्रिष्टुप्

ए॒वा त्वा॒मिन्द्र॑ वज्रि॒न्नत्र॑ वि॒श्वे दे॒वासः सु॒हवा॑स॒ उ॒माः।

म॒हामु॒भे रोद॑सी वृ॒द्धमृ॒ष्वं निरे॑क॒मिदृ॒णते॑ वृ॒त्रह॑त्यै॥ ४.०१९.०१

एव- एवम्। वज्रिन्- वज्रपाणे। इन्द्र- ईशनाधिदैवत। सुहवासः- शोभनाह्वानाः। उमाः- रक्षकाः। विश्वे- सर्वे। देवासः- देवाः। अत्र- अस्मिन् स्थाने। महाम्- महान्तम्। वृद्धम्। ऋष्वम्- दर्शनीयम्। त्वाम्। वृत्रहत्ये- आवरणबाधनाय। उभे रोदसी- द्यावापृथिव्यौ च। एकम्। इत्- एव। निः- निःशेषेण। वृणते- सम्भजन्ते॥१॥

अवा॑सृजन्त॒ जिब्र॑यो न दे॒वा भुवः॑ स॒म्राळि॑न्द्र स॒त्ययो॑निः।

अ॒ह॒न्नहि॑ परि॒श्या॒नम॑र्णः प्र वर्त॑नीर॒रदो॑ वि॒श्वधे॑नाः॥ ४.०१९.०२

जिब्रयो न- जीर्णप्रायाः खेदिता इति भावः। देवाः। अवासृजन्त- वृत्रहननायेन्द्रं त्वां प्रेरितवन्तः। इन्द्र- परमेश्वर। सम्राट्- स्वामी। अभवः- बभूविथ। सत्ययोनिः- अवितथमूलः। अर्णः परिशयानम्- अपां मूलशक्तिधाराणां निरोधकम्। अहिम्- वृत्रम्। अहन्- नाशयन्। विश्वधेनाः- सर्वप्रीणनकारिणीः। प्र वर्तनीः- प्रवर्तिका अपो मूलशक्तिधाराः। अरदः- अलिखः ससर्जिथेति भावः॥२॥

अतृ॑ष्णुवन्त॒ विय॑तम॒बुध्य॑म॒बुध्य॑मानं सु॒षुपा॑णमिन्द्र।

स॒प्त प्र॑ति प्र॒वत॑ आ॒श्या॒नम॑हि वज्रे॒ण वि रि॑णा अ॒पर्व॑न्॥ ४.०१९.०३

अतृष्णुवन्तम्- तृप्तिरहितम्। वियतम्- शिथिलाङ्गम्। अबुध्यम्- दुर्विज्ञानम्। अबुध्यमानम्- ज्ञानरहितम्। सुषुपानम्- स्वपन्तम्। सप्त प्रवतः- सप्तभूमिकासम्बन्धिन्यपः। प्रति। आशयानम्- निरोधकम्। अहिम्- वृत्रम्। वज्रेण- स्वायुधेन। इन्द्र। अपर्वन्- अकालेपि। वि रिणाः- विशेषेण हतवान्॥३॥

अक्षौदयच्छवसा क्षामं बुध्नं वार्णं वातस्तविषीभिरिन्द्रः।

दृढहान्यौभ्रादुशमानं ओजोऽवाभिनत्कुकुभः पर्वतानाम्॥ ४.०१९.०४

वातः- वायुः। वाः- अपः। न- इव। इन्द्रः- परमेश्वरः। तविषीभिः- स्वशक्तिभिः। शवसा-
स्वबलेन। क्षाम- क्षीणोदकम्। बुध्नम्- अन्तरिक्षम्। अक्षौदयत्- सम्पिपेष। ओजः- तेजः।
उशमानः- कामयमानः। दृढहानि- दृढान् जडोपलक्षितान् पर्वतान् मेघान् वा। औभ्रात्- बभञ्ज।
पर्वतानाम्- गिरीणां मेघानां वा। कुकुभः- मुख्यस्थानानि। अवाभिनत्- बभञ्ज॥४॥

अभि प्र दद्रुर्जनयो न गर्भं रथा इव प्र ययुः साकमद्रयः।

अतर्पयो विसृत उज्ज ऊर्मीन्त्वं वृताँ अरिणा इन्द्र सिन्धून्॥ ४.०१९.०५

जनयः- जनन्यः। गर्भ- वत्सम्। न- इव। अद्रयः- मरुतः प्राणविशेषाः। अभि- आभिमुख्येन।
प्र- प्रकर्षेण। दद्रुः- इन्द्रं प्रति सरन्ति। रथा इव- वाहनानीव। साकम्- युगपत्। प्र ययुः। विसृतः-
सरणशीला अपः। अतर्पयः। ऊर्मीन्- मेघान्। उज्जः- जलधाराप्रवाहायावधीः। इन्द्र- परमेश्वर।
वृतान्- बद्धाः। सिन्धून्- अपो मूलशक्तिधाराः। अरिणाः- प्रेरयः॥५॥

त्वं महीमवर्निं विश्वधेनां तुर्वीतये वय्याय क्षरन्तीम्।

अरमयो नमसैजदणः सुतरणाँ अकृणोरिन्द्र सिन्धून्॥ ४.०१९.०६

त्वम्। महीम्- महतीम्। विश्वधेनाम्- सर्वप्रीणयित्रीम्। तुर्वीतये- संवेगवते। वय्याय- सद्भावनैर्वेतुं
निर्मातुं शक्यायोपासकाय। क्षरन्तीम्- दुहतीम्। अवनीम्- भूमिम्। नमसा- अन्नेन। एजत्-
चलता। अर्णः- उदकेन। अरमयः- रमयसि। इन्द्र- परमेश्वर। सिन्धून्- अपो मूलशक्तिधाराः।
सुतरणान्- सुष्ठु तर्तुं शक्याः। अकृणोः- अकरोः॥६॥

प्रायुवौ नभन्वो३ न वक्ता ध्वस्त्रा अपिन्वद्युवतीर्हत्तज्ञाः।

धन्वान्यज्राँ अपृणक्तृषाणाँ अधोगिन्द्रः स्तर्यो३ दंसुपत्नीः॥ ४.०१९.०७

नभन्वः- शत्रुहिंसिकाः । वक्वाः- सेनाः । न- इव । ध्वस्त्राः- ध्वंसिकाः । अग्रुवः- अग्रगामिनीः । युवतीः- तरुणीः । ऋतज्ञाः- प्रकृतिनियतिभूतसत्यज्ञा अपो मूलशक्तिधाराः । अपिन्वत्- अपूरयत् । धन्वानि- निर्जलदेशान् । अपृणक्- अपूरयत् । अत्रान्- गन्तृन् । तृषाणान्- तृष्णासम्पन्नान् । अपृणक्- अपूरयत् । इन्द्रः- ईशनाधिदेवता । दंसुपत्नीः- रक्षोगुप्ता गाः । स्तर्यः- निवृत्तप्रसवा निःसार्य । अधोक्- अभिनवाः कृत्वा अधुक्षत् ॥७॥

पूर्वीरुषसः शरदश्च गूर्ता वृत्रं जघन्वाँ असृजद्वि सिन्धून् ।

परिष्ठिता अतृणद्वधानाः सीरा इन्द्रः स्रवितवे पृथिव्या ॥ ४.०१९.०८

पूर्वीः- पुराणीः । गूर्ताः- गीर्णाः । शरदः- शारदीः । च । उषसः- प्रभातीः । सिन्धून्- अपश्च । वि असृजत्- विससर्ज । वृत्रम्- आवरणम् । जघन्वान्- हतवान् । पृथिव्या- भूमिमार्गे । स्रवितवे- स्रवितुम् । इन्द्रः- परमैश्वर्यसम्पन्नः । परिष्ठिताः- परितः स्थिताः । बद्धधानः- बाधिताः । सीराः- नदीराधारशक्तिधाराः । अतृणत्- अविध्यत् ॥८॥

वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानं निवेशनाद्धरिव आ जभर्थ ।

व्यश्नो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरन्त पर्व ॥ ४.०१९.०९

हरिवः- हे प्राणाश्वयुक्तेन्द्र । वम्रीभिः- उपजिह्विकाभिः । अदानम्- अद्यमानम् । अग्रुवः- गतिशीलायाः सिन्धोः मूलशक्तिधाराप्रतीकभूतायाः । अग्रू गतिशीला तस्याः । अगि गतौ । पुत्रम्- तनयमुपासकम् । निवेशनात्- वल्मीकसदनान्वन्धनात् । आ जभर्थ- आजहर्थ । आददानः- इन्द्रेण गृहीतः । अन्धः- पूर्वमन्धोपि नेत्रं लब्ध्वा । अहिम्- वृत्रं बन्धकम् । व्यख्यत्- दृष्टवान् । निर्भूत्- वल्मीकाद्वन्धनान्निर्गतोऽभूत् । उखच्छित्- उखोपलक्षितबन्धच्छेदकानि । पर्व- तत्पर्वणि शिथिलानि । समरन्त- समधीयन्त ॥९॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्राविद्धाँ आह विदुषे करांसि ।

यथायथा वृष्यानि स्वगूर्तापांसि राजन्नर्याविवेधीः ॥ ४.०१९.१०

राजन्- स्वामिन्निन्द्र । वृष्यानि- वर्षकाणि । स्वगूर्ता- स्वयमुद्गीर्णानि । नर्या- नरहितानि ।
अपांसि- कर्माणि । यथायथा । अविवेषीः- व्याप्नोः । तथातथा । विप्र- मेधाविन् । विदुषे-
ज्ञानवतस्ते । पूर्वाणि- प्राचीनानि । करणानि- कर्माणि । आविद्वान्- समन्ताज्ज्ञानन् । करांसि-
त्वत्कर्माणि । प्र- प्रकर्षेण । आह- अब्रवीत् ॥१०॥

नू॒ष्टु॒त ई॒न्द्र नू॒ गृ॒णान् इ॒षं ज॒रि॒त्रे न॒द्यो॒३ न पी॒पेः ।

अ॒कारि॒ ते ह॒रि॒वो ब्र॒ह्म न॒व्यं धि॒या स्या॑म र॒थ्यः स॒दा॒साः ॥ ४.०१९.११

पूर्व॑ व्याख्यातम् (४.०१६.२१) ॥११॥